

17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarımsal Üretim Hukuki Olarak Korunması

Fatma Gül KARAGÖZ*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumlarını en mükemmel biçimiyle uyguladığı dönemin, 14. yüzyıldan başlayarak 16. yüzyılın sonuna kadar devam eden dönem olduğu düşünülmektedir. Devletin ve toplumun bu dönemdeki yapısına dair pek çok farklı çalışma ortaya konmuştur. Bu çalışmalardan biri de Mehmet Genç'e aittir. Genç, Osmanlı Devleti'nin geleneksel sosyo-ekonomik düzenini üç prensibe bağlar. Yazara göre bu prensipler iâşe (*provizyonizm*), gelenekçilik (*tradisyonalizm*) ve *fiskalizm*dir.¹ İâşe prensibine göre, ekonomik faaliyetin temel amacı, kâr sağlamaktan ziyade, malları, tüketicinin ihtiyacını karşılayacak şekilde, ucuz, kaliteli ve bol nitelikte sunulması gerekmektedir.² Buna bağlı olarak, malların arzı olabilecek en üst seviyede tutulmalıdır. Bu prensip, kırsal hayatın yapısını da etkilemektedir. Genç'e göre, aile işletmeleri tarafından yapılan tarım, bu prensibin temelini oluşturmaktadır çünkü en üst seviyede üretim miktarına ulaşabilmek için gerekli olan anahtar aile işletmesidir. Böylece bu birimin üretime katılımı imparatorluğun refahını doğrudan etkileyecektir. Bu bakımdan, aile işletmesinin bölünmesi veya olduğundan daha büyük bir hale gelmesi, devlet ve toplum tarafından arzulanan olgular değildir.³ Gelenekçilik ise Genç tarafından, sosyal ve ekonomik ilişkilerde hali hazırda mevcut olan dengelerin ve ilişkilerin mümkün merteye korunmasını, olası herhangi bir değişimi engellenmesini ve eğer bir değişiklik meydana geldiyse, bu duruma müdahale edilip sistemi eski düzenine kavuşturulmasını içeren bir ilke olarak tanımlanmıştır.⁴ Son prensip olan fiskalizm de, devlet hazinesinin gelirlerini mümkün olan en üst seviyeye çıkarılmasını ve mümkün oldukça bu seviyenin altına düşürülmemesini ifade eder.⁵

Mehmet Genç tarafından dile getirilen bu prensipler Osmanlı Devleti'nde üretim bakımından önemli bir yer tutan toprak sisteminde ve dolayısıyla toprak hukukunda da en azından 14.-16. yüzyıllar arasında belli ölçüde etkisini gösteren prensiplerdir. Arazi hukukunun düzenlenmiş olduğu padişah *kânunnâmelerinde* korunan hukukî yararın, bireyin mülkiyet hakkından ziyade, tarımsal üretimin sürekliliği olduğu göze çarpmaktadır. Bu bakımdan, üreticiyi toprağa bağlayacak bazı

* Araş. Gör., Bahçeşehir Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 7. Bs., İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2010, s. 47.

² a.y..

³ a.g.e., s. 47-48.

⁴ a.g.e., s. 50.

⁵ a.g.e., s. 52.

önlemlerin *kânunnâmeler*de yer aldığını görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin, toplumu, belli bir statünün içinde tutmayı ön plana çıkaran bir sistem belirlemiş olduğunu Halil İnalçık da ifade etmiştir.⁶ Ancak bu korumaya rağmen, zaman içinde farklı sosyo-ekonomik etkenler varlık göstermiş ve bu etkenler devletin korumak istediği kurum ve sistemi yer yer çöküntüye yer yer ise değişime uğratmıştır.

Sistemde oluşan bozulma ve aksaklık, kurumların en mükemmel biçimleriyle işlediği düşünülen 13. ve 16. yüzyıllar arasındaki dönemde de mevcuttur. Stanford Shaw'a göre, pek çok bakımından bir tür "Altın Çağ" olarak kabul edilen I. Süleyman döneminde dahi, ekonomik bazı sorunlar varlık göstermiştir.⁷ Mustafa Akdağ, II. Mehmed döneminde dahi, imparatorluğun altın ve gümüş rezervinde bir azalmanın var olduğunu ifade ederek ekonomik problemlerin belli bir çağa özgü olmadığını altını çizerken⁸ İnalçık ona karşı çıkar ve II. Mehmed dönemdeki açığın ekonomik sorunla bağlantısı olmadığını ifade ederek ticaretteki büyümeye dikkat çeker.⁹ Her halükârda, halkın memnuniyetsizliğini gösteren Şahkulu ve Kızılbaş isyanları gibi sosyal hareketlenmeler 16. yüzyılın ilk yarısında da yer almaktadır. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyo-ekonomik hareketlenmenin devletin kurumları ve toplum düzeni üzerindeki etkisi daha şiddetli olmuştur. Bu bakımdan yüzyıl sonunda sistemi etkileyen problemler genel olarak üç başlık altında toplanabilir. Bunlar Celâlî İsyancıları, ona bağlı olarak tarımsal üretimin çöküşü ve fiyat devrimidir.

Genelde Celâlî İsyancıları olarak bilinen hareketin sonucunda *reâyânın*, hem isyancıların hem de isyancıları bastırmakla görevli yerel kuvvetlerin baskısıyla, bağlı oldukları köyleri bıraktıkları ve buna bağlı olarak pek çok tarım arazisinin boş kaldığı bilinmektedir. Halil İnalçık konuyla ilgili iki farklı *adaletnâmeden* bahseder ki bunlardan biri, III. Mehmed döneminde, yerel kuvvetlerin baskısını kontrol etme amacıyla kaleme alınmıştır.¹⁰ Diğeri ise, isyanların kontrol altına alındığı I. Ahmed Dönemi'nde çıkarılmıştır ve toprağını bırakıp kaçan *reâyânın* durumuna ilişkindir.¹¹ I. Ahmed dönemi, pek çok bakımdan Osmanlı Devleti'nde bir tür ıslahat dönemi sayılabilir. 1607 yılında, bu padişahın talebi üzerine, Ayn Ali tarafından *Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa Mezâmin-i Defter-i Divân* isimli bir belge hazırlanarak Kuyucu Murad Paşa'ya sunulmuştur. Bu belgenin amacı, ülke topraklarındaki *beylerbeyilik*, *sancak*, *defter kethüdası*, *tîmâr defterdâri* gibi görevlilerin sayılarını ve

⁶ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Londra, Phoenix, 1973, s. 45-46.

⁷ Stanford Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. I*, Cambridge, Cambridge University Press., 1976, s. 170.

⁸ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyancıları*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 33.

⁹ Daha fazla bilgi için bkz: Halil İnalçık "Türkiyenin İktisadi Vaziyeti", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınevi, 1996, s. 139-186.

¹⁰ Halil İnalçık, "The Ottoman Decline and Its Effects Upon The Reâyâ", *Association Internationale Des Etudes Du Sud-Est Europeen IIème Congrès International Des Etudes du Sud-Est Europeen (ayrı basım)*, s. 6-7.

¹¹ Halil İnalçık, 'Adâletnâmeler', *Osmanlı'da Devlet Hukuk 'Adâlet*, İstanbul, Eren Yayınevi, 2005, s. 161.

durumlarını kontrol etmek, *tımar*larda geçerli olan *kânun*ları tespit etmektir.¹² Bu çalışmada incelenecek olan kimi *fermân*ların ve *kânun*ların I. Ahmed döneminde çıkarılmış olması hiç kuşkusuz, tarım sisteminin ihya edilmesi amacıyla bağlantılı bir durumdur. Söz konusu metinlerin üç temel hususu gözettikleri dikkati çeker. Bunlardan ilki *reâyân*ın toprağa bağlanması, ikinci *mîrî* arazinin tarım toprağı olma niteliğinin korunması, üçüncüsü ise toprak üzerindeki tasarruf hakkının, vefat eden kimsenin üretime en kolay katılabilecek akrabasına intikal ettirilmesi hususudur. Bu şekilde, 17. yüzyıldan önce kurulmuş olan *mîrî* arazi sisteminin hukuk vasıtasıyla korunması sağlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, İnalçık tarafından “17. yüzyılda meydana gelen toprak hukukî sorunlarını çözmek bakımından önemli bir anahtar”¹³ olarak kabul edilen ve *Kânunnâme-i Cedid* olarak bilinen, 14. yüzyıldan 17. yüzyılın ortalarına kadar yapılmış arazi hukukuna dair *fermân*, *kânun* ve *fetvaler*i içeren metinden yola çıkarak devlet ve müftüler tarafından belirlenen bu korumanın genel bir çerçevesini çizmektir. Çalışmanın ilk bölümünde, 17. yüzyıldan önce yerleştirilmiş olan sistemin genel özelliklerine değinilecektir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise 17. yüzyıl öncesinde ve 17. yüzyılda sistemin hukuken nasıl korunduğu üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde genel olarak üreticiyi toprağa bağlayan hükümlerin nasıl bir çeşitlilik gösterdiği incelenecektir. Üçüncü bölümde ise miras hukukuna karşı toprak bütünlüğünü sağlayan hükümler üzerinde durulacaktır.

I. Osmanlı Devleti'nde Mîrî Arazinin Hukukî Yapısına Genel Bir Bakış

17. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde, isyanların bastırılmasından sonra, toprak sisteminin ihyasını içeren bir dizi önlemlerle yapılmak istenen, tam da Genç'in *tradisyonalizm* prensibine uygun bir şekilde, yeni bir sistem tesis etmekten ziyade eski sistemi tekrardan işlevsel hale getirmektir. Bu bakımdan, “bozulma”nın öncesinde Osmanlı Devleti'nde nasıl bir toprak sisteminin yerleşmiş olduğu sorusu önem taşımaktadır.

Halil İnalçık, gerek Bizans İmparatorluğu'nda gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nda kuru tarım ve buğday-arpa tarımının temel üretim aracının iki öküz ve bir saban olduğunu ve vergilendirmenin de öküz sayısına göre belirlendiğini ifade etmektedir.¹⁴ Bu tip tarımın işçileri, haneyi oluşturan aileden meydana gelmektedir ki İnalçık bu sistemi “çifhane sistemi” olarak adlandırır.¹⁵ Çifhane sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece belirli arazi tipleri için geçerlidir ki bu arazi de belirttiği üzere saban ile tarım yapılabilen arazidir. Bu tip araziler devletin kontrolü altındadır ve *mîrî* arazi dediğimiz arazi tipini oluşturur.¹⁶

¹² Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman*, ed. Tayyip Gökbilgin, İstanbul, Enderun Yayınevi, 1979, s. 7.

¹³ Halil İnalçık, “Kânunnâme”, *EI2*, C. IV, Leiden, E.J.Brill, 1978 s. 566.

¹⁴ Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, 2. Bs., İstanbul, Eren Yayınevi, 1996, s. 2.

¹⁵ İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s. 3.

¹⁶ İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s. 4.

İnalçık çiftthane sistemine göre alınan verginin hem ocak hem de toprak üzerinden alınan kombine bir vergi olduğunu düşünmektedir.¹⁷ Yazar, gerek Hristiyan gerekse Müslüman *reâyânın*, farklı esasları içerse de, temelinde çiftthane sistemi olan *raiyyet rüsumuna* tabii olduklarını belirtir. *Raiyyet rüsumu* çerçevesinde Müslümanlardan *resm-i çift*, Hristiyanlardan ise *ispence* alınmaktadır.¹⁸ İnalçık, *raiyyet rüsumunu* inceleyen çalışmasında, *resm-i çiftin* çeşitli versiyonları olan, *dönüm resmi*, *bennak resmi*, *mücerred resmi*, *kışlak-yaylak resmi* gibi farklı *örfi* vergi tiplerini de incelemiştir. *İspence* ile ilgili olarak İnalçık, bu verginin hem köylerde yaşayan halktan, hem göçebelere, hem de şehir ve kasaba halkından alınan bir tür vergi olduğunu belirtmiştir ki bu bakımdan *ispence*, *resm-i çiftte* göre bir farklılık göstermektedir.¹⁹ *İspencenin* gelişimi ile ilgili olarak İnalçık, bu verginin önceden Stefan Duşan devletine ait olup daha sonra 15. yüzyılda kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine giren yerlerde uygulandığını belirtir. Bu yüzyılda *ispence*, bir tür *örfi* vergi haline gelmiş ve Doğu Anadolu ile Gürcistan'ın fethinden sonra o bölgede bir Osmanlı vergisi olarak uygulanmıştır.²⁰

Bu sistemde, köylü aile, *mîrî* arazinin sahibi değildir.²¹ Onlara verilen arazi üzerinde bir tür "tasarruf hakkı" olarak tanımlanabilir. Devlet, *mîrî* arazinin çıplak mülkiyet olarak da nitelendirilebilecek *rakabesine* sahiptir.²² Arazi üzerinde yapılan üretimden vergi toplama hakkı ise, sefer zamanında asker sağlamak koşuluyla sipahiye ya da *sâhib-i arza* bırakılmıştır. Köylünün tasarruf ettiği *mîrî* arazi, miras yolu ile paylaşımına konu olamaz ancak belli şartlarda bedelli veya bedelsiz intikali söz konusu olabilir.

İnalçık, *mîrî* arazide yaşayan köylülerin temelde buğday-arpa tarımından kaynaklanan geçimlik ekonomi sistemine dâhil olduklarını ifade eder.²³ Yazara göre, tohum üretimindeki bir kısıtlılık, kıtlık ve açlık gibi sonuçlar doğurabilmektedir. İnalçık tam da bu sebepten, devletin tarladaki tohum üretimini kontrol altına almak istediğini belirtir ve bir tarım arazisinin bağ ya da bahçeye çevrilmesine dair *kânunnâmelerle* düzenlenen yaşağı da bu kontrol arzusuna bağlar.²⁴ Ebussuud'un Budin *Kânunu* ve Üsküp-Selanik *Kânunu*'nun başında yer alan ve İnalçık'ın "Osmanlı Arazi Hukukunun İslamlaşması" teorisinin oluşmasında etkili olan ünlü fetvaları böyle bir sistemin üzerinde yapılmıştır:

... Vilâyet-i Budin'i feth ve teshîr buyurub kâffe-i re'aya ve âmmе-i berâyâ üzerine ahkâm-ı ma'adelet zâhireleri icrâ olunmağa tasaddî olundukda emr-i celîlü'l-mikdâr ve fermân-ı cemîlü'l-âsârları bu vechle sâdır olmuştur ki umûmen vilâyet-i merkûmenin

¹⁷ İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s. 7.

¹⁸ Halil İnalçık: "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu" **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, 2. Bs., İstanbul, Eren Yayınevi, 1996, s. 32.

¹⁹ İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s. 58.

²⁰ İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", s. 60.

²¹ İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s. 11.

²² Daha fazla detay için bkz Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

²³ İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s. 3.

²⁴ İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", s. 11-12.

ehli yerlü yerinde mukarrer olub ellerinde olan emvâl-i menkûleleri ve kasabâtta ve kurâda olan evleri ve bağlarının ve bağçelerinin imâretleri kendülerinin mülkleri olub her nice dilerler ise tasarruf ideler, bey'e ve hibeye ve sâir vücûh-i temlikâta kâdir olalar, bağlarının ve bağçelerinin hukukın edâ ideler, fevt olduklarında vereselerine temlik tarikiyle intikâl eyleye asla kimesne dahl ve ta'arruz eylemeye ve zirâ'at ve hırâset idegedikleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola lâkin zikr olunan esnaf gibi malları mülk olduğu gibi tarlaları mülkleri olmayub belki sâir memâlik-i mahrûsede arz-ı mîrî dimekle ma'rûf olan arazi memleket/mülk kabilinden olub rakabe-i arz beyti'l-mal-i müslimin için âriyet tarikiyle re'ayanın tasarruflarında olub envâ'i hubûbdan ve sâir mezzrû'âtdan her ne dilerler ise eküb biçüb öşr adına olan hârâc-ı mukâsemesin ve sâir hukukın edâ idüb nice diler ise istiglâl ideler, madâm ki araziyi mu'attıl itmeyüb kemâ yenbagi zirâ'at ve hırâset ve ta'mir idüb bî kusur hukukın edâ ideler kimesne dahl ve ta'arruz eylemeye, fevt oluncaya değin nice dilerler ise tasarruf ideler, fevt olduklarında oğulları kendiler makamlarına kâim olub tafsil-i mezkûr üzere tasarruf eyleyeler, oğulları kalmaz ise sâir memâlik-i mahrûse gibi arazileri üslub-ı sâbık üzere hâricden ta'mire kâdir kimesnelere ücret-i mu'accele alınub tapuya virile anlar dahi tafsil-i sâbık üzere tasarruf ideler, ve bağlarının ve bağçelerinin yerleri bu kâbilden olub bağ ve bağçeleri harab oldukda yerleri sâir tarlaları gibi olub tasarruflarında olan imaretleri gibi mülkleri olmak tevehhüm olunmaya.²⁵

Ebussuud, bu fetva ile örfî hukuk sahasında yer alan tımar sistemi terimlerini, şerî hukuk terimleriyle açıklayarak, bir bakıma kuralları yeknesak hale getirmiştir. Bu fetvaya, ve bu fetvanın dayandığı sisteme göre, taşınır mallar, evler, dükkanlar ve kasaba ve şehirlerde yer alan diğer binalar, bağlar ve bahçeler özel mülkiyet olarak kabul edilir. Bu tip mal, özel mülkiyet rejimine tabi olduğuna göre mülkiyet hakkı sahibinin mal üzerinde tam bir tasarruf yetkisi bulunmaktadır. Böylece bu mallar satılabilir, bağışlama konusu olabilir veya metinde belirtilen diğer sâir temlikâta konu olabilir. Mülk sahibinin vefatı ile mülkiyet hakkı mirasçılara geçebilir. Ancak, tarım topraklarının önemli bir kısmı özel mülkiyete konu olamamaktadırlar. Bu tip toprakların statüsü mîrî arazidir ki bu arazinin rakabesi beytü'l mâl-i Müslimine yani devlet hazinesine aittir. Re'âyânın sahip olduğu hak ise *usus* ve *fructus* ile sınırlıdır: Herhangi bir tahıl ekmek için tarlayı kullanırlar ve *harâc-ı mukâseme* sayılan *öşr* vergisini öderler (*envâ'i hubûbdan ve sâir mezzrû'âtdan her ne dilerler ise eküb biçüb öşr adına olan harâc-ı mukâseme ve sâir hukukın edâ idüb ...*). Tarım toprakları haricinde, bağ ve bahçelerin toprağının ve şehirlerdeki binaların üzerinde bulunduğu toprakların da rakabesinin sultana ait olduğu ifade edilmektedir.²⁶ Bu sistemin sonucunda, mîrî arazi, bazı hukukî işlemlere konu olamaz durumdadır. Miras durumunda, re'âyânın eline geçen *usus* ve *fructus* haklarıdır ancak *abusus* hakkı elde edilmez.

²⁵ Bu fetva *Kânunnâme-i Cedîd*'in pek çok versiyonunda bulunmaktadır. Örnek olarak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Y-325 *Kânunnâme-i Cedîd*, vr. 2-3 veya Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah 159 *Kânunnâme* vr. 1-2. İlk belgenin istinsah tarihi belirsiz iken ikinci belgenin istinsah tarihi 1170 (1756-1757) olarak belirtilmektedir.

Fetvanın transkripsiyonlarından birini de Ahmet Akgündüz yapmıştır. bkz. **Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, Ahmet Akgündüz, 1992, İstanbul, Fey Vakfı, C. IV, s. 79.

²⁶ İnalçık, "Islamization of Ottoman Laws on land and land tax", **Essays in Ottoman History**, İstanbul, Eren Yayınları, 1998, 155-173 s. 155-156.

Barkan'a göre, Ebussuud'un bu ve benzeri fetvalarla yaptığı açıklamalar, hali hazırda kurulu olan *mirî* arazi uygulamasının sistematize edilmesinden başka bir şey değildir.²⁷ Yazar aynı zamanda bu sistemi, bir *şerî hile* olarak kabul etmektedir ve sistemin "halkı devlete ait toprakların kiracısı telakki etmek faraziyesi"ne dayandığını belirtmektedir.²⁸ Baber Johansen'e göre, Yakın ve Ortadoğu bakımından, vergi ve kira bedeli arasındaki fark, 9.-10. yüzyıllardan itibaren belirsizleştirmeye başlamıştır.²⁹ Johansen buna ek olarak, Hanefî hukuk doktrininde vergi sistemi ve kiranın birbirinden ayrı olarak incelenmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir.³⁰ Bu açıklamalar, yukarıda bahsedilen ve Barkan tarafından ifade edilen, halkın devletin kiracısı statüsüne sokulması yorumuyla da uyusmaktadır. Johansen, Hanefî doktrininde kira sözleşmesinin geçerli bir şekilde yapılabilmesi için kiralanan yerin ölçütleri, mekânı, nitel ve nicel özellikleri, özgülenme amacı, kira süresi, kira miktarı gibi hususların belirlenmiş olması gerektiğini açıklamaktadır.³¹ Ancak Johansen'in aktardıklarına bakılacak olursa, Hanefî hukukçular kullanım ile sözleşmenin geçerli kılınması prensibini benimsemiş vaziyettedirler. Buna göre zaman içinde pratikle ortaya çıkan bir kabulden söz edebilmek mümkündür. Yazar, hem İbn Humam'ın hem de İbn Nüceym'in görüşlerini de dikkate alarak, tarım toprağından alınan bedelin bir çeşit kira olduğunu düşünmektedir ve bu konuda, 16. yüzyıl Osmanlı hukuk otoritelerinin de benzer görüşte olduklarını ifade etmektedir.³²

Osmanlı uygulamasıyla ilgili olarak İnalçık, *reâyânın* sürekli bir kira sözleşmesi altında toprağı "fiilen sahip" olabildiğini belirtmektedir. Ancak bu kira sözleşmesinin şekli unsurlarının gerçekleşip gerçekleşmediğinden İnalçık da bahsetmez.³³ İnalçık kira sözleşmesi doktrinini benimseyen devletin amacının *reâyânın* ortakçı ve/veya *serf* statüsüne inmesini engellemek olduğunu belirtir. İnalçık'ın bu yorumundan dolayı olarak anlaşılabilir bir başka olgu da şu olabilir: *Reâyânın* statüsü ortakçının statüsünden ve Avrupa'daki feodal sistemde yaşayan köylünün tabii olduğu *serfin* statüsünden farklıdır. *Reâyânın* durumunu kira sözleşmesiyle bağlantılı olarak açıklayan diğer bir yazar da Halil Cin'dir. Cin, *reâyânın mirî* arazi üzerinde bir tür tasarruf hakkına sahip olduğunu belirtir ve bu hakkı bir tür aynı hak olarak tanımlar.³⁴

Daha önceden ifade edildiği (ve Ebussuud'un *fetvasında* da görüldüğü) üzere, *mirî* arazi zirai tarım topraklarının dâhil olduğu bir arazidir. Bağlar ve meyve bahçeleri açısından mirasa konu olma ve taksimin geçerli olduğundan bahsedilmiştir. İmber, Osmanlı İmparatorluğunda meyve bahçelerinin statüsünden bahsederken şu ayrıma dikkat çeker: Meyve ağacının mülkiyeti ve toprağın mülkiyeti farklı mül-

²⁷ Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları" **Türkiye'de Toprak Meselesi**, vol. I-II, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, 129-130.

²⁸ Ömer Lütfü Barkan, "Kânunnâme", **M.E.B.İ.A.**, C. VI, Eskişehir, M.E.B Devlet Kitapları, 2001. s. 191.

²⁹ Johansen, **a.g.e.**, s. 80.

³⁰ **a.e.**, s. 3.

³¹ **a.e.**, s. 34.

³² **a.e.**, s. 100.

³³ İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", s. 16.

³⁴ Halil Cin, "Osmanlı Hukuku'nda Mirî Arazinin Hukukî Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", **A.Ü.H.F.D.**, C. XXII, S. 1, 1966, s. 765.

kiyet tipleridir ve Osmanlı Hukuku bu bakımdan bir ayırım yapmıştır. Imber burada Osmanlı Devleti uygulamasının şeriatı da uygun olduğunu belirtir ve Hanefi hukukuna göre, bir toprağa sahip olmanın, onun üzerinde yetişen nesnelere sahip olmayı gerektirmediğine dikkat çeker.³⁵ Imber'e göre meyve bahçesi oluşturmak için *mirî* bir toprak üzerine dikilen ağaçlar, ağacı dikenin mülkiyetine girmez ama sipahinin veya vakfın arazi üzerindeki haklarını kısıtlar. Burada Süleyman *Kânunnâmesi*'ne referans verilmektedir. Buna göre sipahi söz konusu üründen vergi alabilecek ancak ağaçları kesemeyecektir.³⁶ Yine Ebussuud'a referansla Imber, ağaç dikmenin mülk sahipliği değil toprak üzerinde tasarruf hakkı yaratacağını belirtir.³⁷ Ayrıca çeşitli *fetvaları* ve sicilleri de referans olarak Osmanlı zamanında halkta *mirî* arazi veya vakıf arazisi üzerine ağaç dikildiği takdirde buranın özel mülk olabileceğine dair bir inancın mevcut olduğunu da anlatır.³⁸ Imber'in bu tespitleri temelde *mirî* arazinin üzerindeki devlet kontrolünü devam ettirmeye yönelik gözükmektedir. *Kânunnâmelerin* ve Ebussuud'un fetvalarının *mirî* arazinin mülk araziye çevrilmesini engelleyici nitelikte düzenlendiği dikkati çekmektedir.³⁹

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin ilk üç yüz yılı boyunca yerleştirilmeye çalışılan toprak sisteminde önem arz eden üç temel unsurdan söz edilebilir. Bunlardan ilki verginin sürekli olarak toplanabilmesi, ikincisi vergiye konu olan birim toprak arazisinin yani çiftthanenin bütünlüğü ve üçüncüsü de *reâyânın* toprağa bağlılığı olarak ifade edilebilir. Devletin bu unsurları korumaya yönelik olarak aldığı önlemlerin 17. yüzyılda da belli değişikliklerle devam ettiği göze çarpmaktadır.

II. Üretici-Toprak İlişkisi Bakımından Mirî Araziyi Koruyan Hukuki Önlemler

İfade edildiği üzere, 17. yüzyılın başında, Anadolu'daki isyanların bastırılmasından sonra, tarımsal üretimin eski haline getirilmesi için bazı hukukî düzenlemelerin uygulama alanının genişletilmiştir. Bu bölümde, *reâyâyı* toprağa bağlayan hükümler ve toprağın özgülenme amacını değiştirmeyi kısıtlayan önlemler üzerinde durulacaktır. Toprak üzerindeki üretimi korumanın en tipik yolu, üretimin sürekliliğini sağlamaktır. Bu tip bir hüküm, II. Bayezid *Kânunnâmesi*'nde de görülmektedir:

³⁵ Colin Imber, "The Status of Orchards and Fruit Trees in Ottoman Law", **Studies in Ottoman History and Law**, İstanbul, The Isis Press, 1996, s. 207.

³⁶ Imber, "The Status of Orchards and Fruit Trees in Ottoman Law", s. 210.

³⁷ Imber, "The Status of Orchards and Fruit Trees in Ottoman Law", s. 211.

³⁸ Imber, "The Status of Orchards and Fruit Trees in Ottoman Law", s. 214

³⁹ Meyve bahçelerinin ve bağların durumu ile ilgili olarak Süleyman *Kânunnâmesi*'nde yer alan hüküm şu şekildedir:

"Ve dahi arazi-i vakıfta ve emirane yerden sipahi tapuya verse, bağ etmek için, dahi ol kimesne anı bağ eyleye, eğer ağaçları birbirine yakın olub arası ziraate kabil değil ise, bağçe hükmündedir. Ve eğer arasına çift girüb ziraate kabil olursa, yer hükmündedir. Öşrin ve rüsumun verüb ve ağaçlarda olan meyvenin dahi öşrün vereler. Ve eğer bağçe olursa bedel alur; eğer az ve eğer çok. Sipahi ben bunu yine tapuya verirün, yine çiftliğe zam etmezsen, ağaçların kat ederin demek caiz değildir. Ve men etmek gerek. Öşür bedeli yahut meyvesinin öşrin almak gerekdir."

Akgündüz, **Osmanlı Kânunnameleri**, C. IV, s. 311.

Ve bir ra'yyet zirâ'ata kâbil yerin üç yıl boz kosa sipâhiye zarardır. Ol zararın def'i için üç yıl boz kalan yeri sâhibinin elinden alub gayri kimesneye tapuya vermek 'örfen caizdir. Amma dağ ve kır yerler olub veya su basub her yıl zirâ'ate kâbil olmayub boz kalsa, alub gayra virmek memnû' zira zürrâ' tarafından taksîrât-ı mütevâliye olmamıştır.⁴⁰

17. yüzyıl öncesinde reâyâ-toprak ilişkisini genel hatlarını özetleyen bu hükme göre, toprağın raiyyetten alınıp üçüncü bir kişiye verilmesi belirli koşullara bağlıdır. İlk koşul, köylünün toprağı üç yıl boyunca boz ve hâli, yani boş bırakmasıdır. Bu durumda, kânun koyucu, sipahiye bakımından bir tür zararın meydana geldiğini kabul etmiştir. İkinci koşul, toprağın boş bırakılmasını hukuka uygun kılacak bir sebebin mevcut olmamasıdır. Eğer bir reâyânın toprağı işlemesini engelleyen bir imkânsızlık var ise, sipahi toprağı üçüncü bir kişiye veremez. Böyle bir durumda, 'zürrâ' tarafından taksîrât-ı mütevâliye olmamıştır,' ifadesinden de anlaşılacağı üzere, raiyyetin sipahiye karşı bir kusuru olmadığı kabul edilmektedir.

Kânunnâme-i Cedîd metninde toprağın boş bırakılması ile ilgili hükümlerin Celalzâde'ye ait olduğu belirtilmiştir. Genel olarak, bu hükmün II. Bayezid'in Kânunnâmesi'ndeki hükmü tekrar ettiği söylenebilir. Ancak Celalzâde hükme emânete komak ile ilgili bir ifade de eklemiştir:

Eğer emânete kodum deyu dava itdirse iltifat olunmaz. Gerek emânet konulsun gerek konulmasun üç sene 'ale't-tevâli bilâ mani boz ve hâli kodukdan sonra tapuya virilmek gerekdir. Emânete virmek tapuya virilmeğe mani olmaz, kânundur."⁴¹

Metinden emanete komak işleminin şartlarını tam olarak anlamak mümkün değildir: Raiyyet toprağı yetiştirmek için mi yoksa korumak için mi bir kişi bulmalıdır? Her halükârda, kânun koyucu toprağın üç sene için boş kalması sonucuyla ilgilenmiştir. Bir sonraki hükme göre ise, sâhib-i arz toprağı hakk-ı tapu sahiplerine veya üçüncü bir kişiye verebilecektir.⁴² Bu hükümle, aynı zamanda, toprağı boş bıraktığı için tasarruf hakkını kaybeden bir önceki mutasarrıfın, resm-i tapu ödemek suretiyle tasarruf hakkını geri alma hakkını da tanınmaktadır.

Üretimin sürekliliğini korumaya yönelik diğer bir önlem reâyânın toprağa bağlanması hükümleriyle sağlanmaktadır. Reâyânın cilây-ı vatan etmesi, yani doğduğu ve yaşadığı köyü terk etmesi mümkün değildir. Böyle bir durumda, sipâhi reâyâyı doğduğu yere dönmeye zorlayabilir. Bu kural, II. Bayezid Kânunnâmesi'nde şu şekilde ifade edilmiştir:

Ve tımarlardan müteferrik olan re'âyâyı cem' itmek kânundur. Amma on yıldan ziyâde mütemekkin olanı kaldırmak ref' olunmuştur. Ve şehirde yirmi yıl mütemekkin

⁴⁰ Akgündüz, **Osmanlı Kânunnâmeleri**, C. II, s. 68, madde 171.

⁴¹ Esad Efendi 855-1 Kânunnâme, vr. 30. Bu belgenin istinsah tarihiyle ilgili kesin bir veriye rastlanmamıştır.

⁴² Kânun-ı sultânî der zaman-ı Celalzâde Et-tevki Arz-ı mîrî yerlerine mutasarrıf olan üç sene bilâ mani zirâ'at itmeyüb tatil eylese tapuya müstehak olub sahib-i arz muhayyerdir. İsterse hakk-ı tapu olanlara viriür, isterse ahara viriür. (Zamana/vefata) göre değildir.

Esad Efendi 855-1 Kânunnâme, vr. 30.

olanı oturduğu şehre yazılmak buyurulmuştur. Ve İstanbul'da bir kimesne mütemekkin olsa göçürmek memnû'dur."⁴³

Bu hükme göre, sipâhi bulunduğu köyü terkeden reâyâyı, on yıl içinde köye geri dönmeye zorlayabilir. Ancak, on yıldan sonra reâyânın aranması mümkün değildir. Bir raiyyet şehirde yirmi yıldan daha uzun bir süre ikamet ederse, şehrin nüfusa kayıt olabilecektir. *Kânunnâme-i Cedîd*'de ise *cilây-ı vatan* hükümleri Hamza Paşa'nın ile Celalzâde'nin *fermân*ları ve Pir Mehmed *fetvaları* ile sağlanmıştır:

(Bir karyede) Zeyd-i sipâhinin ra'iyyeti karyesinden cilâ-yı vatan idüb ahar karyede mütemekkin olsa on sene mürûr itmedin sipâhisi bulub eski karyesine iletmeğe kâdir olur mu?

El-cevab: Olur. Ketebehu Pîr Mehmed

Zeyd sipâhinin ra'iyyeti Amr'a karyesinden fîrar idüb Bîkr sipâhinin karyesinde tavattun idüb yirmi yıldan sonra Zeyd bulub karyesine iletmeğe yahud çiftbozan resmin almağa kâdir olur mu?

El-cevab: On yıldan ziyâde mürûrundan sonra cebren nakle me'mûr değildir. Arzdan mu'attıl yeri kaldıysa ta'tîle göre tazmine kâdirdir. Resm-i çift bozan dedikleri budur. Ketebehu Pîr Mehmed⁴⁴.

Pir Mehmed'in yukarıdaki ilk *fetvasında*, önceden yerleşmiş olan on yıllık süreye dair genel kuralın bir tekrarını görebilmek mümkündür. İkinci *fetvada* dikkati çeken, Pir Mehmed'in çiftbozan resmine dair yaptığı açıklamadır. Buna göre, reâyânın terkettiği toprak boş (ya da ifade edildiği gibi *muattıl*) kaldıysa, buna uygun bir meblağın sipahi tarafından alınması mümkündür ki Pir Mehmed bu meblağı çiftbozan olarak tanımlamaktadır. Bu bakımdan, reâyânın toprağı terk etmesi, maddî bir yaptırıma bağlanmış vaziyettedir.

Toprağı terk etmeye dair bir istisnai hüküm, I. Ahmed döneminde çıkarılan bir *fermân* ile düzenlenmiştir. Bu *fermân* köyü eşkıyaların baskısı yüzünden terk eden reâyânın durumunu düzenlemektedir:

Öte yakaya eşkıya müstevli olmağla re'âyâ ve berayâ kadîmî yerlerinde karara mecalleri olmayub bi'z-zarûrî fîrar eyleyüb hâlâ her kişi yerlü yerlerine varmak fermân olunmağın ol makûle perakende olanların yerleri üç yıldan ziyade boz ve hâlî kalmağla değirmen ve bağ ve bağçelerinde takdîr olunan 'öşr ve resm virilmemekle sâhib-i arz olanlar eshâb-ı münâsib ve kul tâifesine ve gayri tapuya virüb ve bazısını fuzulî tasarruf eyleyüb ve bu bâbda re'âyâ ve berayâyâ ziyade zulm olduğu pâye-i serîr-i â'lâyâ 'arz olundukda 1018 muharreminin guresinden üç yıla değin yerlerine varan re'âyânın yerleri ve çayırları ve değirmen ve sair yerleri ve mülkleri kendülere teslim olunub kema kâne mutasarrıf olub anın gibi tapuyu anlar akçelerin sâhib-i arzdan almak fermân olunmuştur. Eshâb-ı tîmârın karyelerinin mümtaz sınuru dahilinde tahrîrden sonra kühiden açılan yerin 'öşr ve resmi hakları olub (kâdimden algelmişler iken umena ve mübaşirin emvali tahrîrden sonra kühiden açılan yerler haric ez defterdir. Ol yerlerin mahsûlü miriye aid olur deyu maliye tarafından hükm ihrâc idüb dahil itdikleri 1018

⁴³ Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, C. II, s. 68, madde 196.

⁴⁴ "Osmanlı Kânunnâmeleri", *Millî Tettebular Mecmuası*, C. I/2, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 305.

muharreminin guresinde pâye-i serîr-i âlâya arz olundukda eshâb-ı tımar yirmi otuz yıldan berü sefer seferleyüb ağır-ı hümayunda hıdmet idüb kariyelerinin mümtaz sınıru dahilinde kühiden açılan yerlerin öşr ve resmi hakları olub kema kane eshab-ı timara fermân olundu. Fi evail-i muharremi'l-haram sene tis'a aşara ve elf⁴⁵

Fermânın içeriğinden anlaşılabilirdiği kadarıyla, eşkıya yüzünden toprağını terk eden reâyânın yeri üç yıldan fazla bir süre boz ve hâli kalınca, sipahinin tasarruf hakkını resm-i tapu karşılığında üçüncü bir kişiye devretmesi mümkün olmaktadır. Ancak sipâhinin bu hakkı kullanmasının, bir dilekçe vasıtasıyla, reâyâ (ve beraya) üzerinde daha da fazla baskıya yol açan bir eylem olduğu ifade edilmiştir. Böylece fermânın çıkarıldığı yıl olan 1018 (1609) yılından itibaren, reâyânın talepleri için üç yıllık bir süre tanınmıştır. Böylece, eşkıya zulmünden kaçmakla geçen yıllar hak düşürücü süre kapsamında kabul edilmeyecektir ve bu sürede toprağın boş kalması kabul edilebilir nitelikte olacaktır. Bu hüküm, kuşkusuz, 16. yüzyılın son on yılındaki isyan ve göç hareketlerinin diğer bir sonucudur. Kânun koyucuların temel amacı her zamanki gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak sistemini korumaktır. Ancak, meydana gelen olaylar sebebiyle, devletin çıkarları ile idareciler ve halk arasındaki dengeyi korumak da gerekmektedir. Böylece bazı eski kânunlar yeni hükümlerle düzeltilebilmekte veya çağın gerekliliklerine uygun hale getirilmektedir. Bu hükümlerin yeniliği herhangi bir bidat teşkil etmemektedir. Zira emanete komak hükümleriyle de anlaşılabilirdiği gibi, eski kânunun ya da kânun-ı kadîmin özü korunmaktadır.

Kânunnâme-i Cedîd, mîrî arazinin hukukî durumu hakkında genel kuralı tekrar etmiştir. Buna göre, saban giren yer, sultan tarafından bir müllknâme ile bu statü verilmediği müddetçe mülk olarak kabul edilemez ve mîrî arazi statüsündedir:

“Kânun: Dikme ve aşılama ağaç mülk olur. Ama saban girüb zirâat olunan yer mülk olmaz madâm ki padişahlardan sahih müllknâme-i hümayûn olmaya ve defâtirde yazılmaya. Makbûl değıldir, “öşrleri ve resmleri alınur.”⁴⁶

Bu hüküm, *Kânunnâme-i Cedîd* metninde “bağ, bağçe, bostan ve yurd yeri ve saban ile sürülen yerler”i düzenleyen hükümlerin arasında bulunmaktadır.⁴⁷ Burada *Kânunnâme-i Cedîd*, üretim tipinin değiştirilmesi gibi bir olaya bağlanan hukukî sonucu düzenlemektedir. Aynı hükme göre, eğer bir kişi, mülk statüsündeki bahçesinde saban ile tarım yaparsa, sipahi üretimden “öşr vergisi alabilecektir.”⁴⁸ Böylece, uygulama toprağın hukukî statüsünü değiştirmiş olacaktır. Osmanlı Devleti'nde tarımın “öşr vergisine kaynak olan en temel ekonomik faaliyet olması, tarım özel mülkte yapılırsa dahi mîrî araziye dair kuralların uygulanması sonucunu getirecektir. Üretim tipinin değiştirilmesine ilişkin diğer bir hüküm de şu şekildedir:

⁴⁵ Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y 358, *Kânunnâme-i Sultan Süleyman Han*, vr. 15. Belgenin istinsah tarihi belirsizdir.

⁴⁶ Y 358, vr. 23.

⁴⁷ Y 358, vr. 23.

⁴⁸ *Bir kimesne kendi mülk bağçesinin içine saban koyub zirâat eylese hâsil olan terekeden sâhib-i arz öşr almak Kânundur.*

Y 358, vr. 23.

Der beyân-ı ahvâl-i kânun-ı gars-ı bağ ve bağçe ve eşcâr ve hüdâyi nâbit eşcâr nicedir. Bir tımar da yahud gayrinin toprağında re'âyâdan ve hâricden baz kimesneler tahrîrden sonra bağ ve bağçe gurs idüb ol bağ üç sene geçmeyüb meyveye gelmiş değil ise kal' olunmak kânundur. Sâhib-i arzın izniyle olmadıkça sâhib-i arz dilerse kal' ider. Ama ol bağ ve bağçe meyve eşcârı üç sene geçüb üzüm ve meyveye gelmiş ise sâhib-i arz kal' itdiremez nihayet müceddiden tahrîr-i vilâyet oluncaya değin 'öşr alınmak kânundur deyü minvâl-i meşrûh üzere hüküm-i şerif virilir.⁴⁹

Bu hükme göre, sipâhinin reâyâ tarafından tımar toprağında yetiştirilen meyve ağaçlarını sökme hakkı bulunmaktadır. Ancak bu işlem için iki koşulun varlığı aranmaktadır. Birinci koşul, sipahinin bu işlemi üç yıl içinde gerçekleştirmesi, ikincisi ise, sökümler zamanında ağaçların meyve vermiyor olmasıdır. (meyveye gelmiş değil ise). Kânun koyucu, meyve üretiminin söz konusu olabileceği durumu dikkate almış ve böyle bir durumda meyve üzerinden 'öşr alınacağını belirtmiştir. Yukarıda belirtilmiş olduğu üzere, özel mülke saban girdiği takdirde üretim üzerinden 'öşr vergisi alabilmek mümkündür. Bu karşılıklı da mîrî arazi statüsünü korumak için alınmış başka bir tedbir gibidir.

Mîrî araziye dair Kânunnâme-i Cedîd'de yer alan diğer bir koruma ise bina yapım yasağına ilişkin kânundur:

Kânun-ı sultânî der zaman-ı Mehmed Paşa der beyân-ı kânun-ı ahvâl-i ihdas-ı bina ve dam ve gayri ve mikdar-ı tapu ve tevabiha yani bila izn-i sipâhi zirâ'at olunub yahud asiyâb ve erbâb ve han ve dam ve bunun emsali bina ihdas olunsa kânun nicedir. Dâhil-i ra'îyyet veya hâric bir kariyyeden yeniden düzen kurub eğer sâhib-i arzın izni olmadın bir dürlü bina eylese sâhib-i arz muhtârdır. Dilerse kânun üzere resm-i dam tapusun alur. Dilerse kal' itdirir, eğer evvelden dam yeri olub harab olmağla sonradan bina eylese nesne alınmaz. Kezâlık zirâ'at ve hırasat olunur tarlada damlar bina olunsa sâhib-i arz ma'rifeti olmadıkça dilerse kal' itdirir, dilerse ibkâ itdirir veyahud ma'rifetiyle olursa kânun üzere dam tapusun alur. Ve hem ol tarlalar zirâ'at olduğu takdirce 'öşr ve resmden her sene ne mikdâr nesne hâsıl olur ise ana göre ol bina yerlerine mukâta'a takdîr olunub mukâta'asın alur. 10 yıl devr itmedikçe tafahhus olunmaz yerde 10 yıllık davanın istima'ı yokdur.⁵⁰

Bu kânuna göre ra'îyyetin köyde sipahinin iznini almadan bir bina yapabilmesi mümkün değildir. İzinsiz biçimde bina yapıldığı takdirde sipahinin seçme hakkı vardır. Binadan resm-i dam tapusu talep edebilir veya binanın yıkılmasını emredebilir. Eğer ra'îyyet eski veya yıkık bir bina yerine yeni bir bina dikmiş ise bu durumda sipâhi resm-i dam tapusu talep edemez. Tarım toprağı üzerinde bina yapılması da köy ile aynı hukukî sonucu doğurmaktadır. Eğer sipâhi binayı olduğu gibi bırakmayı tercih ederse, bina üzerinden mukâta'a da alabileceği ifade edilmiştir. Bu mukâta'a topraktan alınan 'öşr ve resm miktarı dikkate alınarak toplanacaktır. Pir Mehmed bu genel düzenlemeyi açıklayıcı bir fetva vermiştir:

Zeyd hayatında kadîmden tasarruf eylediği yaylakda bağ ve yağ ve peynir hıfzı için hâne ihdâs idüb hâlâ dahi eser bina olsa bu makûle yaylakda sair emlak gibi itlak olunur mu?

⁴⁹ Y 358, vr. 24

⁵⁰ Y 358 vr. 22.

*El-cevab: 'Örf-i ammede ta'bir olunur ama emlak ahkâmı icra olunmaz, bina mülkdür, arz-ı mirî yine mirîdir, mevrûs olmaz, şüf'a tutulmaz, bu bey' şirâ tefvîz ve tefvîzdir tafavvuzdur bi-t-temessük ketebe Mehmed Pir.*⁵¹

Bu fetvaya göre, Pir Mehmed Zeyd tarafından dikilen ve *mirî* araziden elde ettiği ürünleri korumak amaçlı yapılmış olan binayı Zeyd'in özel mülkü olarak kabul etmiştir. Bu *fetva* aynı zamanda bina ve üzerinde durduğu toprağın farklı hukukî statülere tabii olabilmesi kuralının da bir parçasıdır ki bu kural Ebussuud'un Budin *Kânunnâmesi*'ne ek olan *fetvasında* da görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıldan önce köylüyü ile tarım arazisi arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümler, 17. yüzyılda varlığını genel olarak korumuştur. Ancak, Büyük Kaçgun gibi sosyal olayların etkisiyle, eski sistemi korumaya yönelik yeni önlemlerin alınması ya da ek düzenlemelerin yapılması gerekmiştir. Bu ihtiyacın, arazinin tasarruf hakkının intikali bakımından ne şekilde hukukî sonuç doğurduğu bir sonraki bölümde incelenecektir.

III. *Mirî* Arazinin “Miras” Benzeri İntikaline Dair Hükümler

Osmanlı Devleti'nde *mirî* arazinin, mülk statüsündeki araziden farklı olarak, miras hükümlerine konu olamaması, temelde arazinin bütünlüğünü korumaya yönelik bir önlemdi. Bu önlem çerçevesinde *mirî* arazinin mülkiyeti köylülere ait olmasa da bu tip toprağın tasarruf hakkı, toprak ve *reâyâ* arasındaki ilişkiyi koruyabilmek için el değiştirebiliyordu. Devlet erkeği vergi muhatabı olarak kabul ettiği için, ölen bir kişinin oğlu tasarruf hakkının el değiştirmesi bakımından tercih edilen taraf olmuştu ve böylece erkek evlatlar toprağın tasarrufunu herhangi bir bedel ödmeden elde edebiliyorlardı. Bu hak, mirasa benzer nitelikte olsa da, hukuken miras hakkı olarak tanımlanmamıştı. 17. yüzyıldan önceki *kânunnâmeler*de, toprak üzerindeki tasarruf hakkının, babadan oğla veya kıza geçişi şu şekilde ifade edilmiştir: “*Ve bir ra'iyet fevt olub oğlu ve kızı kalsa, cem'i çiftlik olub oğlu elinde ola, kızına hisse yok; kızı dahi benüm de hissem vardır deyü hisse taleb eylemeye.*”⁵² II. Bayezid dönemine ait olan bu hükümden de toprağın erkek ve kız arasında bölünmesinin, en azından o dönem için, arzu edilmediği sonucuna varmak mümkündür. Böylece bir erkek evladın varlığı halinde, kızların toprak üzerinde herhangi bir hisse talep edemeyecekleri ifade edilmiştir. *Kânunnâme-i Cedid*'de ise oğul ve kızın hakları ayrı olarak yer bulmaktadır. Erkeklerin durumunda hüküm şu şekildedir:

*Der beyân-ı kânun-i ahvâl-i ibn bilâ tapu babasından: Ra'iyetden ve erbâb-ı timardan ve gayriden bazı re'âyâ ve askeriden yer ve çayır tasarruf idenlerden biri fevt olub oğlu kalsa tasarrufunda olan yerleri ve çayırları bilâ tapu oğluna intikâl ider. Gerek kebîr ve gerek sağır olsun beraberdir.*⁵³

Bu hükme göre, *raiyet* oğlu, babasından gelen yer ve çayırın tasarruf hakkını *resm-i tapu* ödemeksizin elde edebilir. Bu bakımdan II. Bayezid *Kânunnâmesi*'nin hazırlandığı dönem ile *Kânunnâme-i Cedid* dönemi arasında bir fark yoktur. Kızların durumu ise farklıdır: Zilkade 975 (1568) tarihli uygulama ile bir değişiklik

⁵¹ Y 358 vr. 22.

⁵² II. Bayezid *Kânunnâmesi*'nden alınmıştır, Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, C. II p. 67.

⁵³ Osmanlı *Kânunnâmeleri*, *Millî Tettebbular Mecmuası*, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 61.

meydana gelmiştir: “Bu makûle oğlu kalmayan müteveffanın yerleri tapu ile tâlibe olan kızlarına bi gazez Müslümanlar, takdîr itdikleri tapu ile virilmek 975 zilkadesi bir guresinde fermân olunmuş idi.”⁵⁴ *Kânunnâme-i Cedîd*'in metninde de görebileceğimiz bu düzenleme kızların tasarruf hakkını elde etmelerini ikili bir şarta bağlamıştır. Öncelikle kızın bir erkek kardeşi olmamalıdır zira eğer raiyyetin bir erkek evladı var ise, kız toprağı elde edemez. İkinci olarak, kız evladın toprağı elde edebilmek için *resm-i tapu* isimli bedeli ödemesi gerekir ki bu zorunluluk babasından toprak elde eden erkek evlat için öngörülmüş değildir. *Resm-i tapu* bedelinin tahsis edilmesinden de görüleceği üzere, bu *fermân* kız evladın durumunu erkek evlat ile eşit kılmamaktadır. II. Bayezid dönemine ait bazı yerel *kânunnâmeler*de, erkek evlattan *resm-i tapu* alınmasının bir tür *bida'ı merfu'a* teşkil ettiği Mehmet Akif Aydın tarafından da ifade edilmiştir.⁵⁵ Bu kural ayrıca genel II. Bayezid *Kânunnâmesi*'nde de mevcuttur: “Öksüzden tapu alınmak yokdur, zira atasından kalmışdır.”⁵⁶ Kadınları üretim faaliyetine dâhil etmek, ancak tarımsal üretimin korunması amacıyla kabul edilebilir bir işlem olarak göze çarpmaktadır: eğer kadın toprağı ekip biçmek için bir yol bulursa, onun tasarruf hakkını elinde tutabilecektir. Aynı zamanda, mirasçıdan toprağın alınması ve tasarruf hakkının üçüncü bir kişiye verilmesi, daha zor ve meşakkatli olabilecek (ve toprağın daha çok uzun bir süre boyunca boş kalmasına sebebiyet verebilecek) bir sistem olabilir. Halil İnalçık, kız evlat (ve diğer bazı yakın akrabalar) için getirilen bu *ön alım* hakkının imparatorluğun bazı bölgelerinde tanınmış olduğunu ifade eder.⁵⁷ Bu bakımdan 1568 düzenlemesiyle yerel ölçekte meydana gelen bu tanıma halinin genel bir kurala dönüştürülmüş olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Eğer vefat etmiş olan raiyyetin ne oğlu ne de kızı var ise, diğer bazı akrabalar da tasarruf hakkını *resm-i tapu* ödemek suretiyle elde edebilirler. *Kânunnâme-i Cedîd* metni içinde bu konuda farklı olasılıkları bir araya getiren hüküm ve *fermân*ların yer aldığı görülmektedir.⁵⁸ *Kânunnâme-i Cedîd*'de yer alan diğer bir hüküm grubu,

⁵⁴ Osmanlı *Kânunnâmeleri*, *Milli Tettebbular Mecmuası*, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 66.

⁵⁵ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, p. 350

⁵⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri* C. II, s. 65, madde 165.

⁵⁷ Halil İnalçık, “Çift-hâne System and Peasant Taxation”, *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul, Isis Press, 1995, s. 65.

⁵⁸ Bu *fermân*lardan en detaylı olanlarından biri de Şeyhülislam Yahya Efendi'nin talebiyle Okçuzâde tarafından çıkarılan *fermândır*:

Şeyhülislam merhum Yahya Efendi'nin talebiyle Divân-ı Humâyundan Okçuzâde Efendi'nin ihrâc eylediği Kânundur ki hâlâ muteberdir.

Müteveffanın mahlûl olan yerleri (bazı kopyalarda tapu ile) kızına, yok ise li eb er karındaşına (yok ise ol mahalde sakin kız karındaşına, yok ise babasına, yok ise validesine tapu ile virilür. Bunlardan gayri ekaribe hakk-ı tapu yokdur. Yaylak ve kışlağın dahi hükmü sair arazi gibidir.

Mer'i müteveffanın mahlul olan yeri tapusuz ancak oğluna virilür.

Müteveffa zimminin yeri Müslim oğluna intikâl itmez.

Müşterek yer tasarruf idenlerden biri fevt oldukda yahud haricden bir kimesneye tefviz itdükde şeriki ahire virdirmeyüb resm-i misli ile alur. Beş seneye dek hakk-ı taleb vardır.

Ta'til ile tapuya müstehak olan yeri yine tapu ile mutasarrıf-ı sabık alur.

Bir tarla mutasarrıfı olan ahâr diyara gidüb üç sene ta'til itmekle tapuya müstehak olur. Sâhib-i arz muhayyerdir, isterse hakk-ı tapusu olanlara virür, isterse ahara virür, vefata göre değildir.

Sıgarın yeri mu'attıl kalmağla tapuya müstehak olmaz. Sıgarın yeri ahara virilse badi'l-bülüğ on seneye

babanın önceden vefat ettiği hallerde, toprak tasarrufunun dededen toruna geçişini düzenlemektedir. Bu konudaki genel kural, Mehmed Bahai ve Yahya Efendi tarafından şu şekilde düzenlenmiştir:

Der beyân-ı kânun-i ahvâl-i ibn-i ibn yani kânun-i cedîd

Babası dedesinden mukaddem fevt olub dede yerleri oğlu oğluna nice intikâl ider? Evlad baba bir er karındaşı kalmayub babası dedesinden mukaddem fevt olub on yıl geçmiş değil ise dedesi yerlerin bî gazez Müslimin takdîr eyledikleri tapu ile sâhib-i arzdan alıvrilüb tasarruf itdiresin deyu emr-i şerif virilür.⁵⁹

Metnin bu kısmından anlaşıldığı kadarıyla, erkek torun, dedesinden bir toprağın tasarruf hakkını alabilmek için sâhib-i arza *resm-i tapu* ödemekle mükelleftir. Ancak, bedeli ödemek ve tasarruf hakkını elde edebilmek için on senelik bir tür "hak düşürücü süre" belirlenmiştir. Dolayısıyla erkek torun erkek evlada göre iki bakımdan daha alt seviyededir: hem ekonomik yükümlülüğü vardır, hem de talep hakkı süresiz değildir. Benzer bir durum, kız evlat için de geçerlidir. Yine *Kânunnâme-i Cedîd*'in diğer bir maddesinden, kız evladın durumunun nasıl bir süreci takip ettiğinin izini sürmek mümkündür:

dek alur.

Müşterek orman tasarruf idenlerden biri baltasıyla açub tarla itdikde şeriki ol tarlada müşterek olur. Sâhib-i arz izinsiz tarla tefvizi muteber olmaz. Birkaç sene mürûr ve ôşr ve resmin dahi alsa izn olmaz. Sarıhan izn lazımdır.

Tarla tefvizinde tımarıda şerik olanlardan birinin izni kifâyet ider.

Arz tasarruf idenlerden hususunda sâhib-i arz izinsiz fâriğ oldukda sâhib-i arz isterse izn virir, isterse yine eski mutasarrıfa red ider.

Tarla kurbunda değirmen ihdas iden sâhib-i arz ve mutasarrıf olanın izni olmadın ol tarla üzerinde hark hafır idemez.

Tarla tasarruf idenler zira'âlerin kaldırdıktan sonra aharin koyunların ra'y için bir mikdar akçelerin alsalar sâhib-i arz mezburları ra'iyden men'e kâdir değildir.

Bir karye halkının tasarruflarında olan yerlerden boz ve kır kalub zirâat olunmayan yerler üzerinde bazı kimesneler davaların kadimden yürüde geldik deyu cebran yürütmeğe kadir olmazlar. Sahib-i arz dahi birkaç akçelerin alub yürütmeğe kadir olmaz.

Zirâat olunur, hâsıl virür alâ yerden yetmiş seksen dönüm evsatü'l-hal olan yerden yüz dönüm, edna yerden yüz otuz dönüm bir çiftlik 'itibar olunmuşdur.

Ve dönüm hutuvat-ı mütevasıt ile kırk hatve yerdir. Resm-i çift hassa penbe biter yerden iki dönüme bir akçe, vasatü'l-hal olan yerden üç dönüme bir akçe, edna yerden beş dönüme bir akçe resm-i dönüm aliviresiz deyu emr-i şerif varid olmuşdur. (Bir zımmi mürd olub Müslim oğlun yahud Müslim karındaşın terk eylese tasarrufunda olan arazi-i emriyesi oğluna tapusuz ve karındaşına tapu ile zabt itmek Kânundur. Tapuda hilâf vardır diyenin kavline 'itibar olunmaz.

Müteveffa zımminin yerleri Müslim oğluna intikâl itmez ve tapu hususunda li ebeveyn karındaş ile li eb karındaş müsavidir. Li ebeveyn zu'l-karabetindur deyu tercih olunmaz, miras gibi değildir, gaflet olunmaya. Bu husus diyar-ı Rum'da kesirü'l-vuku'dur.

Toprak babadan intikâl itdiği gibi anadan da intikâl itmek kıyas idi. Amma intikâl eylememek babında emr-i şerif varid olmuşdur. Hükkam-ı hükm eylemekden mahcurlardır. Müteveffiyeye ananın yeri ancak oğluna tapu ile virilür böyle hükm olunur. Allahü teala 'alem bi's-sevab.

Osmanlı Kânunnâmeleri, **Milli Tettebular Mecmuası**, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 59.

⁵⁹ Osmanlı Kânunnâmeleri, **Milli Tettebular Mecmuası**, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 62.

Der beyân-ı ahvâl-i bint yani tapu ile kız kaç seneye dek alur ve kıza ne zaman fermân olunmuşdur ve kânun nice dir anı beyân ider.

İmdi bu makûle oğlu kalmayan müteveffanın yerleri tapu ile talibe olan kızlarına bî gaze Müslümanlar, takdîr itdikleri tapu ile virilmek 975 zilkadesi guresinde fermân olunmuş idi lâkin babası vefâtından sonra ne mikdar zamana değin virilmek hususu tasrîh olunmamağın ol asl yerleri re'aya tai'fesi sâhib-i arzdan tapu ile alub elden ele düşüb zaman geçmiş iken müteveffanın kızları gelüb talib olmağla bu ahvalde re'aya beyninde külli ihtilaf vâki' olmağla nemikdar zamana değin virilmek fermân olunur pâye-i serir-i â'lâya arz olunmakda 1004 ramazanı guresinde anın gibi oğlu olmayan müteveffanın yerleri talibe olan kızlarına babaları vefâtından on yıla değin (virilüb on yıldan sonra virilmeye deyu) fermân olunmuşdur. Kız gerek sağîre ve gerekse kebîre olsun (ve baba bir karındaş gerek sağîr ve gerek kebîr olsun bu minvâl üzre fermân olunmuşdur.⁶⁰

Böylece Kânunnâme-i Cedîd'den kız evlat için geçerli olan on yıllık talep sürecinin ne şekilde ortaya çıktığını öğrenmek mümkündür. Yukarıda verilen kânun metnine bakılacak olursa, *resm-i tapu* ile intikal hakkının tanındığı 975 tarihinde, hak düşürücü süre belirlenmiş değildir. Bu sebepten 1004 tarihinde, on yıllık üst sınırı belirleyen ikinci bir fermân düzenlenmiştir. Amaç, *re'âyâ* arasında doğabilecek (ve fermâna bakılırsa doğmuş) çeşitli problemleri bertaraf etmektir. Bu fermânın fetva diline yansımalarından biri de Mehmed Bahai tarafından yapılmıştır:

Bilâ veled-i zeker fevt olan Zeyd'in mahlûl tarlalarını tapu ile almağa kızı Hind'in kudreti olmamağla aherden 'Amr tapu ile alub bâde Hind'in eline akçe girüb üç seneden sonra 'Amr'un virdiğün virüb ol tarlaları almağa kâdir olur mu?

El-cevab: On yıl geçmiş değil ise olur. Meğer mukaddem iskât itmiş ola. Ketebehu el-fakir Mehmed Bahai⁶¹

Bu fetva ile babanın ölümü zamanında *resm-i tapu* bedelini ödeme imkânından yoksun olan kadınların durumuna ilişkin özel bir açıklama yapılmıştır. Buna göre, eğer kadın, on yıl içinde gerekli parayı bulabilirse, üçüncü bir kişiye verilmiş bile olsa, toprağın tasarruf hakkını elde edebilecektir. Böylece, Mehmed Bahai genel bir kuraldan yola çıkarak özel bir durumda ortaya çıkabilecek bir soruna bir çözüm getirmiştir.

Anadan oğla toprak tasarrufunun geçişini düzenleyen hükümlerde dikkati çeken bir diğer nokta, belli bir dönemde anne ile babanın miras bırakan statüsü açısından bir fark bulunmamasıdır: “Kânun: Arâzi babadan intikâl itdiği gibi anadan dahi intikâl itmek anlanurdu. Ama intikâl itmemek babında emr-i şerif vârid olmuşdur. Bادهu tapu ile oğluna virilmek fermân olunmuşdur.”⁶² Böylece anneden elde edilen tasarruf hakkının nasıl bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. İlk olarak babadan oğla geçtiği gibi bedelsiz geçiş düzenlenmiş ancak daha sonra bir fermân ile *resm-i tapu*

⁶⁰ Osmanlı Kânunnâmeleri, **Milli Tetebbular Mecmuası**, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 66.

⁶¹ Osmanlı Kânunnâmeleri, **Milli Tetebbular Mecmuası**, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 67.

⁶² Y 325, vr. 14.

ile erkek evladın tasarruf hakkını alabileceği hususu düzenlenmiştir. *Kânunnâme-i Cedîd*'den elde edilen bilgiye göre, ikinci *fermân* 15 Şevval 1012 (1604) tarihlidir.⁶³

Eğer *raiyyet*in oğlu "miras"a hak kazandığı dönemde henüz olgunluğa erişmediyse, II. Bayezid *Kânunnâmesi*'ne göre, sipahinin bir tür vekil tayin etmesi gerekmektedir. Bu vekil çocuğun olgunluk yaşına ulaşmasına kadar geçen süre boyunca üretimin sürekliliğinin sağlanmasında bir tür garantisi işlevi görmekte olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Çocuk tarlada çalışabileceği yaşa geldikten sonra herhangi bir *resm-i tapu* ödemedi tasarruf hakkını elde edebilir: "*Sagîr çiftte yaradıktan sonra atası çiftliği her kimin elinde bulunursa tapuya dahi almışsa, hâsilını tasarruf etmiştir, kânun üzre çiftlik yine sagîre hükm oluna.*"⁶⁴ II. Bayezid'in *Kânunnâmesi* bu konuda bir hak düşürücü süre belirtmemiştir. Oysa *Kânunnâme-i Cedîd*'de, olgunluğa erişen erkek evladın tasarruf üzerindeki talep hakkı on yıl ile sınırlıdır. "*Sıgarın yerleri ahara virilse bâdi'l-bülûğ on seneye dek alurlar.*"⁶⁵

Bayezid *Kânunnâmesinin* "miras" ile ilgili diğer bir hükmü birden fazla evladın varlığı halindedir. Buna göre:

"*Ve bir ra'iyet fevt olsa, çiftliği olub müte'addid oğulları kalsa, mezkûr çiftliği oğulları meşâ' tasarruf iderken biri fevt olsa, anın hissesine süvari karındaşlarından tapu talep etmek câiz değildir. Amma kısmet olunub hissesi için sâir karındaşlarından süvari tapu talep idebilir.*"⁶⁶

Burada iki farklı ölüm söz konusudur. Öncelikle baba, toprağı erkek evlatlarının ortak tasarrufuna bırakarak vefat etmiştir. Ona müteakiben, bu evlatlardan biri ölmüştür. Bu noktada sipahinin sağ kalan kardeşlerden *resm-i tapu* talep edemeyeceği belirtilmiştir. Ancak yine metinde, bir paylaşım söz konusu ise, sipahinin *resm-i tapu* isteyebileceği hükmü dikkati çekmektedir. Bu tip bir bölüşüm daha ziyade toprağın kesin belirlenmiş sınırlardan ziyade kullanım amaçlı basit bölünmesini ifade eden *hisse-i şâyia* biçiminde algılanmalıdır zira tarım toprağının bölünmesi, bahsi geçtiği üzere, dönemin Osmanlı Devleti tarafından arzu edilen bir husus değildir.

Kânunnâme-i Cedîd metninde benzeri bir sorunu düzenleyen *fetvalardan* bir tanesi özel bir ilgiyi hak etmektedir zira 1017 Cemadiyühire (1608) tarihli bir *kânuna* atıfta bulunmaktadır:

Karındaşlar olan Zeyd ve 'Amr ve Bîkr ve Beşr babaları yerlerine meşâ'en mutasarrıflar iken ikisi 'ale't-te'âküb fevt olduklarında sâhib-i arz hisselerin tapu ile karındaşlarına teklîf eyledikte temerrüd idüb almasalar ahârâ virmeğe kâdir olur mu?

*El-cevab: Olur. Kâdir olmasına 1017 cemadiyühahiresi tarihiyle müverrih (kâdir olmasına) emr-i 'âlî görüldi bu makûlede emr-i 'âlî ne vechle câri ise anınla 'amel olunur. Ketebehu el-fakîr Pir Mehmed*⁶⁷

⁶³ Y 325, vr. 14.

⁶⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, C. II, s. 65, madde 168.

⁶⁵ Osmanlı Kânunnâmeleri, *Milli Tettebbular Mecmuası*, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 64.

⁶⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, C.II, s. 48, madde 64.

⁶⁷ Osmanlı Kânunnâmeleri, *Milli Tettebbular Mecmuası*, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 70.

Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, I. Ahmed Dönemi'nde, payın sipahi tarafından üçüncü bir kişiye verilebilmesi hususu düzenlenmiştir. Ancak bu yola gidilebilmesi için sipahinin payı öncelikle kardeşlere sunmuş olması ve onların da zamanla ilgili şarta uymamış olmaları gerekmektedir. (*temerrüd idüb almasalar*). Ancak *temerrüd* kelimesi belli bir zaman sınırına işaret ederken bu sınırın *fetvada* açıkça belirtilmediği görülmektedir. Muhtemelen bu konuda *kânuna* veya örf-adet uygulamasına bakılması gerekmektedir.

Toprağın ortak tasarrufunun aile bireyleri tarafından yapılmadığı durumlar da *kânunnâme* tarafından düzenlenmiştir. Bu ortaklardan birinin ölümü halinde diğer ortakların beş yıl içinde *resm-i tapu* ödemek suretiyle önalım hakları mevcuttur:

Der beyân-ı kânun-ı ahvâl-i müşterek yani meşâ' ve müşterek yerleri tasarruf idenlerden biri fevt olub şeriki kalsa ve yahud çiftlik ve baştine yerlerinden mukarrer olduğu takdîrce ecânibden yerine tefvîz eylese) kânun-ı tapu nice dir beyân ider.

*Kânun: İştirak üzre araziye mutasarrıf olanlardan biri fevt oldukda şeriki tapu ile fevt olanın yerini almağa muhtac mıdır, yohsa bilâ tapu mu mutasarrıf olur? Ve karındaşı ve gayrı oldukda fark olunmuş mudur, kânun nice dir? İmdi ol makûle evlâd ve baba bir ve er karındaşı veya hemşiresi ve babası ve anası kalmayan müteveffânın yerleri müşterek olanlar tapu ile almağa tâlib iken ahara virilmek câiz değildir. Şerik olanlar müteveffânın yerlerin beş yıl tamamına varıncaya dek bî gazez Müslümanlar takdîr eyledikleri tapu ile alurlar. Beş yıldan sonra virilmez. Sükût idüb ve yahud taleb itmezler ise sâkıt olur.*⁶⁸

Bu düzenlemenin ortakları koruma amacı güttüğü ve onlara tanımadıkları bir kişiyle ortak olma ihtimalini bertaraf edebilme imkânı verdiği söylenebilir.

Kânunnâme-i Cedîd metninde kızkardeşin "miras" hakkını düzenleyen bir *fermân* da yer almaktadır:

*Vech-i meşrûh üzere yurdunda sâkin kız karındaşına virmek fermân olunmuşdu. Lâkin ekserî yurda sâkine olmayub ahire virilmekle özr olmağın mutallaka kız karındaşına virilmek paye-i serîr-i â'lâya arz olundukda evlâdi ve baba bir er karındaşı kalmayan müteveffânın yerleri ol yurd ve ol diyarda sâkine hemşiresine bî gazez Müslümanlar takdîr eyledikleri resm-i tapu ile virmek 1012 şevvali mükerreminin 20. günü fermân olunmuşdur. Yurdunda sâkine kaydı kız karındaşından mâ'dâ olan vereseyedir. Kız karındaşı olmayıcak yurdunda sâkin olan vâris sâkin olmayandan takdîm olunur.*⁶⁹

Bu *fermânda*, kız kardeşin durumuyla ilgili olarak iki farklı *fermâna* atıfta bulunulması söz konusudur: İlk *fermân* 1010 (1602) tarihlidir. Bu ilk *fermâna* göre, eğer ölen kişinin çocukları veya baba tarafından üvey erkek kardeşi yok ise, *yurdunda sakine* olan kızkardeşin *resm-i tapu* ödemek suretiyle toprağın tasarruf hakkını elde edebilmesi mümkündür. Ancak, anlaşıldığı kadarıyla, kız kardeşlerin çoğu,

Aynı *fetva* Pir Mehmed'in *Zahirü'l-Kudat*'ında da görülebilir. *Zahirü'l-Kudat*'in transkripsiyonu için bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, C. IX, p. 401.

⁶⁸ Osmanlı Kânunnâmeleri, *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 76.

⁶⁹ Osmanlı Kânunnâmeleri, *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 71.

köyü terk ettiği için, genelde toprağın üzerindeki tasarruf hakkı *resm-i tapu* ödeyen üçüncü kişiye bırakılmaktadır. Yine *fermân*'ın metni göz önünde bulundurulacak olursa, kızkardeşin tasarruf hakkını korumak amaçlı bir dilekçe yazılmış, bu dilekçeye müteakiben 1012 (1604) yılında ikinci bir *fermân* çıkmıştır, sadece kızkardeş için *yurdunda sakine* olma şartını ortadan kaldırmıştır. Ancak bu şartın, kızkardeş hariç diğer akrabalar için geçerli olduğu aynı yerde yaşayan akrabasının önalım hakkının aynı yerde yaşamayan akrabaya göre daha değerli olduğu yine aynı *fermânda* belirtilmiş olan bir husustur. Bu hüküm hiç şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım politikalarının bir sonucudur. Kızkardeşin başka bir bölgede olması, kadın evlenince yeni bir aile kurduğu için kabul edilebilir görülmüş olabilir.

Bu çalışma bakımından önem taşıyan diğer bir düzenleme ise 1017 (1609) yılına aittir ve toprak tasarrufunun erkek evlattan ebeveynlere geçişini düzenlemektedir:

*Der beyân-ı kanûn-ı cedîd ahvâl-i ebeveyn yani oğlundan babaya ve anaya tapu ne zaman fermân olunmuşdur ve nicedir beyân ider. Bundan akdem müteveffâ oğlu yeri ve çayırı babasına ve anasına virilmemekle oğlu fevt oldukda ata ve ana oğulları yerlerinden mahrûm oldukları için çiftlikler bozulub harâb olduğu pâye-i serîr-i âlâya arz olundukda anın gibi müteveffânın evlâd ve baba bir er karındaşı ve kız karındaşı kalmayan müteveffânın mahlûl yerleri babası kalursa tapu ile babasına virilüb ve babası kalmayub anası kaldıkda cümle yerleri anasına virmeğe ama eğer babasına ve eğer anasına bî gazez Müslümanlar takdîr eyledikleri tapu ile virilmek 1017 zilkadesinin 15. günü tarihiyle müverrih kânun sâdir olmuşdur.*⁷⁰

Bu *fermânda* hem eski düzenlemeye yer verilmiş hem de değişimin gerekliliği ifade edilmiştir. Buna göre, ebeveynlerin, oğullarından, toprak üzerindeki tasarruf hakkını elde edememeleri çiftliklere zarar vermektedir ve bu konuda yazılan bir dilekçeye müteakiben yeni bir *kânun* düzenlenmiştir. Bu yeni *kânuna* göre, anne veya baba, iki şartın varlığı halinde, erkek evladın "mirasçı" sı olabilirler. Öncelikle vefat etmiş olan evladın çocuğu veya kardeşi olmamalıdır. İkinci olarak da *resm-i tapunun* ödenmesi gerekmektedir. 16. yüzyılda yapılmış olan *kânunnâmeler* gibi, I. Ahmed zamanında da, dilekçelerle belirtilen meseleleri halletmek amacıyla çıkarılmış *kânunlar* bulunmaktadır. Bu bakımdan, uygulamadan kurala, sorundan çözüme doğru giden, kazuistik bir tekniğin Osmanlı Devleti'nde toprak hukuku bakımından geçerli olduğu söylenebilir.

I. Ahmed döneminde, toprağın el değiştirmesiyle ilgili olarak çıkarılmış olan diğer bir *kânun* ise, vefat eden kişinin çocukları, kardeşleri ve ebeveynleri haricindeki akrabalarına yöneliktir.⁷¹ Bu ikinci dereceden akrabalar çiftlik evlerini ve ahırları

⁷⁰ Osmanlı Kânunnâmeleri, **Milli Tettebular Mecmuası**, C. I/1, İstanbul, Matbaa-yı Amire, 1331, s. 72.

⁷¹ Hükümün tamamı şu şekildedir:

Kânun: Eğer müteveffânın oğlu ve kızı ve baba bir er karındaşı ve kız karındaşı ve babası ve anası/ atası kalmayub veresei kalub müteveffânın çiftlik evleri ve ahırları anlara/vereseye intikâl eylese eğer ol çiftlikde sâkinler iseler ol yerleri ve çayırıları dahi bî gazez Müslümanlar takdîr eyledikleri resm-i tapu ile anlara virilmek fermân olunmuşdur. Eğer müteveffânın çiftlik evleri ve ahırları olmasa ve yahud olsa lâkin ol çiftlik üzerinde (sâkinler olur evler ve ahırlar intikâl itmiş verese olmayub ahar yerde sâkinler olsalar bu babda sahib-i arz muhtardır. Dilediğine vire deyu 1014 tarihinde fermân olunmuşdur.

devraldıkları takdirde (*müteveffânın çiftlik evleri ve ahurları vereseye intikâl eylese*) ve eğer vefat eden kişi ile aynı çiftlikte yaşıyorlar ise (*eğer ol çiftlikde sâkinler iseler*) toprağın tasarrufunu *resm-i tapu* ödeyerek elde edebilirler. Eğer varisler bu koşulları yerine getiremiyorlar ise tasarruf hakkının akıbetine *sâhib-i arz* karar verecektir.

Eğer vefat eden kişinin varisi bulunamıyorsa, terekenin *beytü'l-mâl* idaresine geçeceği ifade edilmiştir. Bu husus, *gâib* ve *mefkûd* durumundaki kişilerin halini düzenleyen hükümlerle de ifade edilmiştir. Bu sistem, *Kânunnâme-i Cedîd* ile ortaya çıkmış değildir, II. Bayezid dönemine ait *Kânun-ı Vilâyet-i Rudnik* adlı metinde de yer almaktadır:

*Beytü'l-mâl ve mâl-i gâ'ib ve mâl-i mefkûdu mukâta'aya alan kimesne şöyle i'lâm etmek gerekdir ki, bir yerde beytü'l mâl vâki' olsa, vâki' olduğu gibi kadı defterine yazılıb beytü'l-mâlciye teslim oluna. Eğer vârisi ma'lûm olursa, def'i beytü'l-mâlciye verilmeye. Belki vasî elinde altı ay mikdârı dura. Eğer vâris gelmez ise, beytü'l-mâlciye teslim oluna. Sonra varis gelürse beytü'l-mâlciden ala. Ve eğer vâris hâric-i memleketde olub mekânı ma'lûm olmaz ise, o kişiye mefkûd derler. Bir yıl mikdârı vasî elinde dura. Sonra beytü'l-mâlciye teslim oluna.*⁷²

Bu metinden anlaşılabilirliği üzere, yeri bilinmeyen veya kayıp olan bir varis *mefkûd* statüsündedir. Mirasçının, terekenin taksimi sırasında huzurda olmadığı durumlarda tereke *beytü'l-mâl* tarafından korunacaktır. Bu şekilde varisin daha sonra tasarruf hakkını *beytü'l-malden* talep etmesi mümkün olabilecektir. Ancak burada yeri bilinmeyen kişiler bakımında bir yıllık bir hak düşürücü sürenin varlığı dikkati çekmektedir. Bu kişi bir yıllık süre içinde ortaya çıkmazsa tereke vasiden alınarak *beytü'l-male* teslim edilecektir.

I. Ahmed döneminde çıkan bir *kânunnâmede* *gâib* ve *mefkûda* dair hükümler aşağıdaki gibidir:

Gurre-i Cemadeyülahir 1012

Hatt-ı Hümayûn

Mûcebince amel oluna

'Arz-ı bende-i bî mikdâr oldur ki

*Re'âyâdan ve gayriden yer zirâ'at idenler aher diyara gidüb nâ bedid olub hayat ve memâti nâ ma'lûm olan kimesnelerin madâmki vefatı sâbit olmaya yahud yerleri üç yıl boz ve hâli kalmaya sipâhi ahara tapuya viremezdi lâkin sa'adetlü padişahım nâ bedid olan kimesne gittüğü esnada vefât etmiş olur ise sipâhinin resm-i tapusuna külli gadr olmak lazım gelür. Min ba'd ol asl nâ bedid olub bir sene sıhhati haberi gelmeyen kimesnelerin yerleri tapuya virilmek bâbında emr ü fermân sa'adetlü padişahımdır.*⁷³

Kânunnâme-i Cedîd metninden aynı hükümler şu şekilde bulunmaktadır:

Nâ bedid olanın yerleri tapuya virilmek hususu beyanındadır İmdi mukaddemâ memalîk-i mahrûsede yer zirâ'at idenlerden biri aher diyara gidüb nâ bedid olub hayatı ve memâti nâ ma'lûm olan kimesnelerin madâmki vefatı sâbit olmaya yahud yeri üç yıl

Çelebi Abdullah 159, vr. 24.

⁷² Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, C. II, s. 53.

⁷³ Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Serkis Karakoç Külliyyat-ı Kavanin 22/6106.

boz ve hâli kalmaya. Sipâhi ahara (tapu ile) viremez(di.) Lâkin nâ bedîd olan kimesne gitdiği esnada vefat itmiş olursa sipâhinin resm-i tapusuna külli gadr olmak lazım geldiği 1013 cemadiyühiresinin gurreinde pâye-i serîr-i 'âlâya 'arz olundukda ol asl nâ bedid olub üç sene sıhhati haberi gelmeyen kimesnelerin yerleri tapuya virilmek bâbında fermân-ı şerîf sâdır olmuştur.⁷⁴

Hatt-ı hümâyunda hak düşürücü süre bir yıl iken *Kânunnâme-i Cedîd* versiyonunda üç yılın belirlenmiş olması dikkate değen bir durumdur. Bir yıllık süreye dair bu hüküm *Kânunnâme-i Cedîd* içinde yer alan diğer bir hükümle de uyumludur:

*Kânun: Gerçi nâ bedid olub bir sene sıhhati haberi gelmeyen müteveffanın yerleri ve çayyrlarını sahib-i arz tapuya virmek fermân olunduydu imdi gurre-i cemadiyühire sene 1022. Bâdehu bir sene az olmağla sonra arz olunub üç sene fermân olundu. (Min Kânunnâme-i Sultan Ahmed Han).*⁷⁵

Hükümün bu versiyonunda da, sipahinin toprağı üçüncü bir kişiye vermesi için üç yıl beklemesi gerektiği ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin toprak sistemine göre, toprak en fazla üç yıl boş bırakıldığı dikkate alınacak olursa *gaib* ve *mefkudlar* için sürenin arttırılması anlam kazanmaktadır.

I. Ahmed Dönemi'nde, toprak üzerindeki tasarruf hakkının *resm-i tapu* karşılığı intikali sırasında bazı akrabalara önalım hakkı tanınması, daha önceki dönemlere oranla yaygın hale getirilmiş veya (*bive* yazılan kadınların durumu dikkate alındığında) var olan uygulamayı genişleterek yeknesak hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu genişleme, yukarıda ifade edildiği üzere 975 (1568) yılında çıkarılmış olan ve kızlara *resm-i tapu* ödenmesi yoluyla toprak üzerindeki tasarruf hakkının elde edilmesi yolunu açan bir *fermân* ile başlamıştır. *Resm-i tapu* üzerine yapılmış olan *fermân*ların çoğu I. Ahmed dönemine ait olduğu dikkati çekmektedir. Tasarruf hakkının intikalinin genişletilmesi muhtemelen 16. yüzyılın son çeyreğinde etkisini hissettiren sosyal ve ekonomik sorunlarla bağlantılıdır. I. Ahmed döneminin temel amacı, boş kalan toprakları bir an önce tarımsal üretime geri kazandırmaktır. Bunu yapabilmek için, tasarruf hakkı, toprağı yetiştirebilme potansiyeline sahip herkesi içine alabilecek şekilde genişletilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 13. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında yerleştirilen *mîrî* arazi sistemi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli sosyo-ekonomik olaylardan etkilenmiştir. Bu tip arazide yapılan tarım tipi, halkın geçimi ve beslenmesi bakımından temel unsuru teşkil ettiği için, devlet, kuruluş devrinden itibaren *mîrî* araziye koruyan önlemler almıştır. Bu önlemler, temel birim olan çiftthane sisteminin bütünlüğünün korunması, tarım tipinin hububat ile sınırlı kalması ve *reâyânın* toprağı mülkiyet hakkı dışında bir bağla bağlanmasıdır. Celâlî İsyânları olarak bilinen sosyal hareketlenmeler, devletin aldığı önlemlerin amacını ve temel esaslarını değiştirmemiştir. Ancak yeni duruma uygun ve *kânun-ı kadîmle* çelişmeyen bazı ek önlemlerin alınması kabul görmüştür. I. Ahmed dönemi'nde bu tip önlemleri içeren *fermân*ların yoğun bir biçimde çıkarıldığı görülmektedir. Daha sonra Pîr

⁷⁴ Çelebi Abdullah 159 vr. 37.

⁷⁵ Çelebi Abdullah 159, vr. 38.

Mehmed veya Mehmed Bahai gibi bazı müftüler, tıpkı Ebussuud'un Süleyman Dönemi'nde yaptığı gibi, *örfi* hukuk ürünü olan bu *kânunnâmeleri* açıklayıcı *fetvalar* düzenlemişlerdir. 17. yüzyılda yaşamış olan bu kişilerin düzenlemelerini içeren *Kânunnâme-i Cedîd* adıyla bilinen derleme, devletin tarım arazilerini korurken nasıl bir politikayı takip ettiğine dair önemli veriler içermektedir. Buna göre, devletin toprak üzerinde üretimi sağlayabilecek kişilerin haklarını kollamaya yönelik bir politikayı takip ettiği göze çarpmaktadır. Ancak devlet ve hukukçular tarafından dile getirilen düzenlemelerin uygulamada nasıl bir şekil aldığı, devletin araçlarının bu korumayı nasıl gerçekleştirdikleri sadece bu çalışmada yer alan kaynaklara dayanarak cevaplanabilecek sorular değildir. Bu bakımdan 17. yüzyılda toprak hukukunun uygulanmasına dair farklı kaynakların farklı sonuçlar doğurabileceği gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.